

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Η ΣΥΓΓΡΑΦΗ αυτού του βιβλίου πραγματοποιήθηκε κυρίως στις παρυφές του Λυκαβηττού, στη βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα. Τώρα, προς μεγάλη μου ευχαρίστηση, η συγκεκριμένη μετάφραση φέρνει αυτό το βιβλίο πίσω στο σπίτι του στην Ελλάδα.

Ο λόγος που με ώθησε ωστόσο να γράψω για το συχνά αινιγματικό έργο του Θουκυδίδη ήταν λιγότερο ευχάριστος. Ήταν μέρος του αγώνα μου να κατανοήσω έναν σκληρό και βάνανυσο της εποχής μου πόλεμο που, αν και σύγχρονος, απηχούσε από πολλές πλευρές αυτά που είχε αναλύσει ο Θουκυδίδης. Στη δική μας περίπτωση, θεωρούσα ότι ήταν ανάγκη να μελετήσουμε εκ του σύνεγγυς το έργο του Θουκυδίδη, θέτοντας διαρκώς το ερώτημα σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του κειμένου του. Έφτασα στο συμπέρασμα ότι μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε την προοπτική και τη διορατικότητα στο περίπλοκο αλλά βαθιά συγκινητικό γράψιμο του ιστορικού.

Αυτό συνέβη πριν από πολλά χρόνια. Εν τω μεταξύ, για μικρό χρονικό διάστημα, οι πόλεμοι κόπασαν, τα δεσποτικά καθεστώτα υποχώρησαν, τα τείχη έπεσαν, το απαρτχάιντ εξασθένησε και η πολιτειακή κοινωνία έδινε την εντύπωση ότι ανθούσε σε πολλά σημεία της Ύφης. Η Ελλάδα έδινε την εντύπωση ότι είναι λογική.

Αλλά Όχι! Και ίσως αναπόφευκτα, τα παλαιά δεινά επανέκαμψαν: επηρμένοι δημαγωγοί, απερίσκεπτες εισβολές, μαζικές σφαγές, ήττες, εμφύλιες διαμάχες, καταστροφικές αποχωρήσεις, θηριωδίες και διατάραξη της φυσικής τάξης, «μεγάλες ξηρασίες σημειώθηκαν σε πολλά μέρη και προκάλεσαν λιμούς και τέλος αυτή ή εξαιρετικά καταστροφική λοιμώδης νόσος» (1.23.3).

Γυρίσαμε και πάλι πίσω στον κόσμο του Θουκυδίδη ή, ακριβέστερα, σε μια κατάσταση που αποτελεί απότοκο των δικών μας πράξεων στην οποία χρειαζόμαστε περισσότερο από ποτέ τις αδιάκοπες προσπάθειες του Θουκυδίδη να φέρει στην επιφάνεια και να φωτίσει τις δυνάμεις που ενυπάρχουν στην ανθρώπινη φύση μας και που μπορούν, όπως υποστηρίζει, «να υποδουλώσουν την κρίση μας». Σε ένα τέτοιου είδους σκητικό η εκ του σύνεγγυς ανάγνωση των *Ἱστοριῶν* του Θουκυδίδη θεωρείται περισσότερο επείγουσα από ποτέ.

Αυτό όμως χωρίς αμφιβολία χρειάζεται να το καθορίσει μια νέα γενιά αναγνωστών και ερευνητών μόνη της. Η ελπίδα μου τώρα είναι απλώς αυτή η ανάγνωση του δικού του κειμένου να προκαλέσει μια νέα και πιο βαθιά κατανόηση του διαχρονικά απαιτητικού και συνάμα αποκαλυπτικού έργου του Θουκυδίδη.

Χίλσμπορο, Βόρεια Καρολίνα,
Δεκέμβριος 2021

W. Robert Connor

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Καὶ ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως... Σπάνια θα μπορούσε το ουσιαστικό ἔρως να αιτιολογήσει μια στρατηγική σημασίας απόφαση κάποιας υπερδύναμης. Μάλιστα ο ἔρως, ως το υποκείμενο στο ρήμα ἐμπίπτω, το οποίο υποδηλώνει το αιφνίδιο, απρόσμενο, απρόβλεπτο, ανεξήγητο για τον νου και τις (ορθο)λογικές νοητικές διεργασίες, επιδρά ανεξαιρέτως και συλλήβδην στους πάντες σαν επιδημία.

Εξίσου σπάνια, σε μια διεθνή συνάντηση αναμένεται οι αντιπρόσωποι κάποιας υπερδύναμης να δικαιολογήσουν την ηγεμονική συμπεριφορά του κράτους τους, εν προκειμένω της Αθήνας, με τα ουσιαστικά δέος (και τα παρόμοια φόβος, δεινόν), τιμή (και τα παρόμοια φιλοτιμία, κλέος), πλεονεξία (και τα παρόμοια ὠφέλεια, συμφέρον, κέρδος), τα οποία μάλιστα, μαζί με τον συνοδό τους φθόνον, θα γίνονταν αποδεκτά ως οι βαθύτερες αιτίες μιας συγκεκριμένης δράσης εξωτερικής πολιτικής από άλλους διεθνείς παίκτες, τη Σπάρτη, την Κόρινθο, τις Συρακούσες.

Έχει η ιστορία σχέση με τον ἔρωτα; Επηρεάζεται η ιστορία από τον φόβον και τον επακόλουθο σεβασμό (δέος) για τη δύναμη και την ισχύ κάποιου; Αφορμάται η ιστορία από την προσωπική φιλοδοξία (τιμή, φιλοτιμία, κλέος); Ενεργοποιείται από το προσωπικό συμφέρον για απόκτηση περισσότερων (πλεονεξία), από το προσωπικό κέρδος και την προσωπική ὠφέλεια; Άραγε στις λέξεις αυτές, με τις θετικές ή αρνητικές ανάλογα με το λεκτικό τους περιβάλλον σημασιολογικές τους αποχρώσεις, κρύβονται οι βαθύτερες αιτίες που αναγκάζουν το κάθε άτομο αλλά και τις πόλεις-κράτη ως σύνολα ατόμων να δράσουν; Δηλαδή αυτές οι τρεις-τέσσερις αρχέγονες ορμές ή ένας συνδυασμός τους, αυτά τα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης διέπουν τελικά το ιστορικό γίγνεσθαι, την πολιτική και στρατιωτική δράση για ισχύ και κυβερνούν την ιστορία;

Ερωτήσεις αυτού του είδους δεν επιδέχονται εύκολες απαντήσεις. Απεναντίας προκαλούν ακόμα περισσότερες απορίες. Ωστόσο ακριβώς αυτό επιδιώκει ο Θουκυδίδης με την αφήγηση του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.), την οποία δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει αφού το 8ο βιβλίο σταματά στα μέσα του 411 π.Χ. Αν και κύριο μέλημά του είναι η αφήγηση του πολέμου Αθηναίων και Λακεδαιμονίων, τον οποίο προκαλεί ο αέναος αγώνας για πολιτική ισχύ και επικράτηση, εντούτοις επιμένει ταυτόχρονα στην ανάλυσή του να αποδίδει έμμεσα την έκβαση των ιστορικών γεγονότων στις αρχέγονες ορμές και τα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης. Ο ρεαλιστής ιστορικός φαίνεται να υποστηρίζει μέσω της αφήγησής του ότι η πολιτική δύναμη και ισχύς για κυριαρχία είναι απλώς ένας ανθρώπινος καμβάς πάνω στον οποίο τα αρχέγονα πάθη ατομικά και συλλογικά και τα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης γράφουν την ιστορία.

Ήδη από τα ομηρικά έπη καθιερώνεται η αρχή ότι κάθε είδους ανθρώπινο κατόρθωμα, το κλέος (η φήμη και δόξα), επιτυγχάνεται εξαιτίας συγκεκριμένων έργων και λόγων, είτε ατομικών (ίδιου) είτε συλλογικών (κοινόν). Ο ανθρώπινος λόγος και η ανθρώπινη πράξη, καθώς και ο τρόπος που εκδηλώνονται κάθε φορά, είναι θεμελιακή αρχή σε όλα τα είδη λογοτεχνίας. Στην ιστοριογραφία¹ αυτή η αρχή συστηματοποιείται για πρώτη φορά από τον Ηρόδοτο, τον πατέρα της ιστορίας κατά τον Κικέρωνα,² αλλά στον Θουκυδίδη το ζεύγος λόγος-έργον και η προσωπική ή συλλογική κάθε φορά διάσταση του λόγου-έργου κατέχει ιδιαίτερη θέση. Μέσω αυτού του θεμελιακού δίπολου λόγου και έργου, ο ιστορικός προσφέρει την εις βάθος και αξεπέραστη ανάλυσή του με επίκεντρο τη διαρκή αντιπαράθεση ή ταύτιση λόγων (σχεδιασμού, σκέψεων, προθέσεων) και έργων (πράξεων, γεγονότων).

Παρά το γεγονός ότι επέκρινε τον προκάτοχό του Ηρόδοτο, κυρίως για τον ευφάνταστο και ιδιαίτερα θελκτικό τρόπο σύνθεσης των γεγονότων του παρελθόντος και των Περσικών Πολέμων, εντούτοις και ο Θουκυδίδης, ο θεμελιωτής της ιστοριογραφίας και πρόδρομος του

1. Για την ιστοριογραφία και την εξέλιξή της βλ. την εξαιρετη και διαφωτιστική μελέτη του Αντώνη Ρεγκάκου *Επινοώντας το παρελθόν. Γέννηση και ακμή της ιστοριογραφικής αφήγησης στην κλασική αρχαιότητα* (Αθήνα 2009, το κεφάλαιο για τον Θουκυδίδη και στις ηλεκτρονικές πηγές του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/istoriografia/page_016.html).

2. Κικέρων, *De legibus* (*Περί των νόμων*) 1.5: Herodotum patrem historiae.

ρεαλισμού τόσο στην πολιτική όσο και στην καταγραφή του πρόσφατου παρελθόντος, δεν αντέτρεψε δραματικά όλα τα εργαλεία και τις μεθόδους του προκατόχου του. Οι δύο ιστορικοί ορίζουν διαφορετικά τι είναι το γεγονός και γι' αυτό αφηγούνται με τα δικά τους ιδιαίτερα κριτήρια τα γεγονότα (ἔργα): ο Ηρόδοτος τον πόλεμο Ελλήνων και βαρβάρων, ενώ ο Θουκυδίδης τον πόλεμο Αθηναίων και Λακεδαιμονίων. Επιλέγουν το υλικό με τελείως διαφορετικά κριτήρια: ο Ηρόδοτος περιλαμβάνει στην ερμηνεία της ιστορίας όλο τον τότε γνωστό κόσμο, τη μεταφυσική διάσταση και το θείον, τη συμβολή των γυναικών, τα μεγαλειώδη και άξια θαυμασμού έργα πολιτισμού. Ο Θουκυδίδης όμως ασχολείται με το παρελθόν μόνο όταν κατά την κρίση του αυτό επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα το παρόν και αποσιωπά οτιδήποτε ξεφεύγει από την (ορθο)λογική ανάλυση και ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι αυτού καθαυτό, το οποίο κρίνεται ως αποτέλεσμα είτε της τύχης είτε του παραλόγου.³ Ωστόσο και οι δύο καταλήγουν εξ ανάγκης στο κοινό συμπέρασμα ότι τελικά την ιστορία γράφουν η ανθρώπινη φύση και η λειτουργία της.

Και οι δύο, αν και από διαφορετική αφετηρία και με πολύ διαφορετικό τρόπο και σκοπό, συνειδητοποιούν ότι το ιστορικό γίνεσθαι λαμβάνει χώρα και εξαρτάται τελικά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από την ίδια την ανθρώπινη φύση σε ατομικό (ἴδιον) ή συλλογικό (κοινόν) επίπεδο. Συνεπώς, και η αφήγηση των πολεμικών κατορθωμάτων καταλήγει να είναι ένα είδος ανατομίας ή μαθηματικών σχέσεων ή ενός αλγόριθμου της λειτουργίας της ανθρώπινης φύσης. Εκφράσεις, όπως κατά τὸ ἀνθρώπινον, ἀνθρωπιή φύσις, ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ, επανέρχονται συχνά, για να υπογραμμίσουν και να υπενθυμίσουν ότι ελάχιστος κοινός παρονομαστής της ιστορίας παραμένει ο άνθρωπος. Πάντως, και οι δύο συμφωνούν ότι αυτή η αέναη δράση λόγων και ἔργων της ανθρώπινης φύσης, με απτά αποτελέσματα, είτε μεγαλειώδη είτε (αυτο)καταστροφικά, είναι άξια λόγου και μνημειακής καταγραφής.

Το συγκεκριμένο συμπέρασμα δεν προέκυψε τυχαία και εκ του προχείρου στις ιστορικές αφηγήσεις του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Και οι δύο, μελετώντας διαχρονικά ποικίλες κατηγοριοποιήσεις, διαφορές και διακρίσεις (εθνικές/φυλετικές, φύλου, γεωγραφικές, πολιτικές, πολιτειακές, θρησκευτικές, κοινωνικές, οικονομικές, στρατιωτικές, γλωσσι-

3. Ο παράλογος ως ουσιαστικοποιημένο επίθετο απαντά μόνο στον Θουκυδίδη και σημαίνει κυριολεκτικά ό,τι τοποθετείται παρά τὸν λόγον, δηλαδή δεν επιδέχεται λογική επεξεργασία, ανάλυση, γνώση και κατανόηση και συνεπώς είναι απροσδόκητο και αστάθμητο.

κές και όποιες άλλες), συνειδητοποιήσαν ότι σε περιόδους πίεσεων και κρίσεων, ατομικών και συλλογικών, και ιδιαίτερα σε περίοδο πολέμου, αυτές οι κάθε είδους κατηγοριοποιήσεις, διαφορές και διακρίσεις σπάνια παραμένουν αμετάβλητες. Και οι δύο διαπίστωσαν ότι κοινωνικές συμβάσεις και συμπεριφορές, νόμοι και θεσμοί, εθνικές ή άλλες διαφορές, κοινός νους, λογική επεξεργασία και ορθολογισμός, επιταγές του θείου και θρησκευτικές απαγορεύσεις, ιδεολογίες πολιτικές ή άλλες, κάθε είδους κανόνες, ακόμα και αυτοί που αφορούν τη γεωγραφία⁴ ή και την ίδια τη γλώσσα⁵ —όλα όσα θεωρούνται και αναγνωρίζονται ως επιτεύγματα και δείγματα πολιτισμού—, αλλοιώνονται, διαβρώνονται ή και ανατρέπονται άρδην σε συγκεκριμένες συνθήκες.

Εάν ο Ηρόδοτος περιγράφει τη σύγκρουση Ελλήνων και βαρβάρων ως αναπόφευκτη, επειδή πρόκειται για δύο διαμετρικά αντίθετες κοσμοαντιλήψεις χωρίς περιθώρια συνύπαρξης —συνύπαρξη η οποία εξ ανάγκης επέρχεται τελικά με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου—, με τον Θουκυδίδη η ιστορική αφήγηση αποκτά μια άλλη διάσταση πολύ πιο ανησυχητική αλλά εξίσου αποκαλυπτική. Παρά την κατηγορηματική κρίση του Αριστοτέλη στην *Ποιητική* του (1451a36-

4. Η απροσδόκητη επιτυχία στη Σαλαμίνα, με την παράτολμη απόφαση του Θεμιστοκλή και των Αθηναίων να μεταφέρουν κυριολεκτικά την πόλη στα καράβια, οδήγησε στην πεποίθηση ότι η Αττική, αν και ηπειρωτική χώρα, είναι σχεδόν ένα νησί, πεποίθηση η οποία οδήγησε στην έξυπνη στρατηγική του Περικλή τα πρώτα χρόνια του πολέμου. Αργότερα ωστόσο η πεποίθηση αυτή σύμφωνα με την αφήγηση του Θουκυδίδη κυριάρχησε στην Αθήνα, με αποτέλεσμα να οδηγήσει σε μια άλλη εξίσου παράτολμη απόφαση, την Εκστρατεία στη Σικελία, όπου το σχεδόν νησί Αθήνα αντιμετώπισε τη μεγαλύτερη πόλη ενός πραγματικού νησιού, της Σικελίας, η οποία όμως ήταν σχεδόν ηπειρωτική χώρα. Στο τέλος, οι διανοητικοί αυτοί ακροβατισμοί ναυάγησαν στη Σικελία, όπου αποκαταστάθηκαν —με δραματικό τρόπο όμως— οι όροι και τα σύνορα που θέτει η γεωγραφία και συνεπώς τα όρια της βουλευσιαρχίας στη σκέψη, τον σχεδιασμό, τη στρατηγική.

5. Τα ζητήματα της γλώσσας και των μεταμορφώσεών της ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσεων, όπως η λοιμώδης νόσος στην Αθήνα και η στάσις στην Κέρκυρα, θεωρούνται κρίσιμα για τον Θουκυδίδη, επειδή μέσω της γλώσσας συγκροτείται ο λόγος, ένας από τους δύο πυλώνες της αφήγησής του και το μόνο εργαλείο του ανθρώπου για διάλογο, πειθώ, επικοινωνία, αφήγηση. Ο ίδιος μάλιστα, λόγω των αυστηρών κανόνων της μεθοδολογίας του για το σαφές και την ακρίβειαν, κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες να μεταφέρει σε γραπτό λόγο τις σκέψεις και τις ιδέες του και υπήρξε προάγγελος της έρευνας για τη γλώσσα, τα εκφραστικά της μέσα και τα όριά της, θέματα για τα οποία βλ. June W. Allison, *Word and Concept in Thucydides* (American Classical Studies 41), Ατλάντα, Τζόρτζια, 1997.

1451b32) ότι η ποίηση και όχι η ιστορία είναι πλησιέστερη στη φιλοσοφία, επειδή ασχολείται με θέματα γενικής και καθολικής ισχύος (τα καθόλου) και όχι με συγκεκριμένα γεγονότα όπως ένας πόλεμος, και οι δύο ιστορικοί δεν αποφεύγουν, αν δεν επιδιώκουν κιόλας, στην αφήγησή τους την αναγωγή από το μερικό στο γενικό και καθολικό. Ενώ και οι δύο πόλεμοι είναι πολύ συγκεκριμένοι, εντούτοις οι δύο ιστορικοί με τον τρόπο και το ύφος τους μετατρέπουν τα πολύ συγκεκριμένα γεγονότα (π.χ. τη μάχη των Θερμοπυλών ή την αποστασία της Μυτιλήνης) σε παραδειγματικές αφηγήσεις, αναδεικνύοντας κανόνες και συμπεριφορές ευρύτερης ή και καθολικής ισχύος για τα ανθρώπινα.

Μάλιστα, ο Αθηναίος Θουκυδίδης πρωτοτυπεί, όταν συνειδητά επιλέγει συγκεκριμένα επεισόδια, κάποια μάλιστα όχι καθοριστικά για την εξέλιξη του πολέμου, τα οποία μετατρέπει σε παραδειγματικές ιστορικές αφηγήσεις που ξεπερνούν τα στενά χρονολογικά τους όρια και συμφραζόμενα, όπως η λεπτομερής περιγραφή της πανδημίας του λοιμού και των συνεπειών του στην Αθήνα, ο Επιτάφιος Λόγος του Περικλή για τους Αθηναίους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου, οι επιπτώσεις του εμφυλίου (στάσεως) στην Κέρκυρα, η υποταγή της Μήλου, η αποχώρηση των Αθηναίων από το λιμάνι των Συρακουσών, τα πολιτειακά και πολιτικά πειράματα με τη μετρίαν ξύγκρασιν στην Αθήνα μετά τη Σικελία. Στα ακραία και πρωτόγνωρα αυτά επεισόδια ο Θουκυδίδης αποκαλύπτει ανάγλυφα την ανησυχητική του διαπίστωση ότι ο πολιτισμός ως έργον και ως λόγος του ανθρώπου παραμένει ευάλωτος, ανίσχυρος, εύθραυστος.

Όλα τα ανθρώπινα έργα αναδεικνύουν πτυχές ενός έθνους ή μιας πόλης-κράτους και των μελών τους, πτυχές που αναδύονται αναγκαστικά σε περιόδους κρίσης, όπως ο πόλεμος —η κατεξοχήν συλλογική δράση του ανθρώπου— άμεσα συνυφασμένος με την πολιτειακή και πολιτική συγκρότηση. Αναπόφευκτα, ο Θουκυδίδης ως Αθηναίος δείχνει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη διακυβέρνηση της πόλης του, σε αντίθεση με τον Ηρόδοτο, ο οποίος ενδιαφέρεται γενικότερα για τη διακυβέρνηση εθνών και πόλεων-κρατών. Αν και ο 5ος αιώνας π.Χ. αποκαλείται «χρυσός», κυρίως λόγω των λαμπρών μνημείων στην Αθήνα, η κατασκευή των οποίων άρχισε εκείνη την περίοδο, αλλά και λόγω της ανεπανάληπτης πνευματικής παραγωγής,⁶ ωστόσο δεν είναι ο αιώνας

6. Ο Επιτάφιος Λόγος του Περικλή είναι ένα προγραμματικό κείμενο για το όραμα της Αθήνας, η πρώτη γραπτή ερμηνευτική απόδοση των συμβόλων και

της δημοκρατίας, όπως καθ' υπερβολήν αναφέρεται συχνά. Το δημοκρατικό πολίτευμα των Αθηναίων δεν είχε ενηλικιωθεί ακόμη. Όπως μάλιστα προκύπτει από την αφήγηση του Θουκυδίδη, η λειτουργία της δημοκρατίας καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ. συνιστά ένα διαρκές και αρκετά επικίνδυνο πολιτειακό και πολιτικό πείραμα. Μετά τους Περσικούς Πολέμους οι Αθηναίοι αγωνίζονται να προσαρμόσουν το νέο τους πολίτευμα στις ανάγκες διακυβέρνησης ανάλογα με τις εξωτερικές και εσωτερικές κρίσεις που κάθε φορά καλούνται να αντιμετωπίσουν. Σύμφωνα μάλιστα με την αφήγηση του Θουκυδίδη, ο 5ος αιώνας θα ήταν πολύ διαφορετικός χωρίς την ευτυχή παρουσία στην Αθήνα του Θεμιστοκλή και λίγο αργότερα του Περικλή και του κύκλου του, δύο ηγετικών μορφών με σπάνια χαρίσματα. Οι πειραματισμοί στη διακυβέρνηση και τις πολεμικές επιχειρήσεις κυρίως του Δήμου των Αθηναίων, αλλά και της Σπάρτης και των συμμάχων τους, καταγράφονται προσεκτικά, για να τονίζουν κάθε φορά τα υπέρ και τα κατά σε επίπεδο τόσο προσώπων όσο και πόλεων-κρατών. Οι ιστορικές συνθήκες διαμορφώνουν προσωπικότητες, αλλά και τα πρόσωπα αυτά με τη σειρά τους επηρεάζουν καθοριστικά τις συνθήκες, αν δεν δημιουργούν και νέες, όπως και οι δύο ιστορικοί υπογραμμίζουν με έμφαση.

Κάθε είδους κρίσεις και κατεξοχήν ο πόλεμος επαναφέρει τον άνθρωπο ατομικά και συλλογικά σε μια έκτακτη κατάσταση, η οποία ενδέχεται να τον οδηγήσει πέραν, εκτός ή ακόμα και προ του πολιτισμού, αναγκάζοντάς τον να δράσει ακραία, σύμφωνα με την αρχέγονη φύση του, τα ορμέφυτα, το ένστικτο της επιβίωσης μέσω της φυσικής ωμής βίας.⁷

Αυτός ο τρόπον τινα αλγόριθμος της λειτουργίας της ανθρώπινης φύσης κατά τον Θουκυδίδη κυβερνά, παρακινεί σε δράση και τελικά γράφει την ιστορία. Καὶ ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως... Ο ἔρως, αυτή η μανία και «τρέλα» της Εκκλησίας του Δήμου των Αθηναίων για την εκστρατεία στη Σικελία, προέκυψε σύμφωνα με τον Θουκυδίδη για τρεις συγκεκριμένους λόγους: 1) Στους γεροντότερους ο ἔρως αυτός δη-

των συμβολισμών της Ακρόπολης και του Παρθενώνα, πριν ολοκληρωθεί ακόμη η κατασκευή τους, και ταυτόχρονα μια σύνοψη των συνθηκών που απαιτούνται για να μεγαλουργήσει μια πόλη-κράτος σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης. Σύνάμα όμως είναι και ένα κείμενο έντονα ειρωνικό, αφού αυτό το αξιοθαύμαστο όραμα της Αθήνας μέσα σε λίγα μόλις χρόνια θα μετατραπεί σε εφιάλτη.

7. Θουκυδίδης 3.82.2: ὁ δὲ πόλεμος, ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν, βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοί.

μιούργησε ένα αίσθημα ασφάλειας ότι τέτοιου μεγέθους εκστρατευτικό σώμα όχι μόνο δεν διατρέχει κανέναν κίνδυνο (οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν), αλλά ίσως καταφέρει να ενσωματώσει στην αθηναϊκή ηγεμονία τη Σικελία. 2) Οι νεότεροι κυριεύτηκαν από πόθο (πόθω) να ταξιδέψουν και να δουν νέους τόπους, ελπίζοντας βάσιμα (εὐέλπιδες) ότι θα γυρίσουν πίσω σώοι και αβλαβεῖς. 3) Στους περισσότερους όμως, όπως και στους στρατιώτες, ο ἔρωσ αύξησε τις προσδοκίες για την άμεση απόκτηση χρημάτων (ἀργύριον) από τους μισθούς και για το ότι με την αύξηση της αθηναϊκής κυριαρχίας η μισθοδοσία τους θα διαρκούσε για πάντα (αἰδίδιον μισθοφοράν). Αυτή η σφοδρή επιθυμία (ἄγαν ἐπιθυμία) των παραπάνω ομάδων, με βάση διακριτά συμφέροντα και στόχους, οδήγησε στη συγκρότηση πλειοψηφίας στην Εκκλησία του Δήμου με προδιαγεγραμμένο το αποτέλεσμα, αφού όποιος είχε κάποιες επιφυλάξεις φοβήθηκε (δεδιώσ) να καταψηφίσει, μήπως και κατηγορηθεί ότι εναντιώνεται (κακόνους τῇ πόλει) στο καλό της πόλης (6.24.3-4).

Ο ἔρωσ, αυτή η ἄγαν ἐπιθυμία, εμφανίζεται μόνο άλλη μία φορά στην αφήγηση του Θουκυδίδη ως κινητήριοις μοχλός της ανθρώπινης φύσης. Ο Αθηναίος ρήτορας Δίδωτος στη Συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου για την αποστασία της Μυτιλήνης, προσπαθώντας να μεταπείσει τους Αθηναίους να αλλάξουν την απόφαση για παραδειγματική εξόντωση όλων των κατοίκων του νησιού, αναλύει με παρόμοιο και εναργή τρόπο τα κίνητρα και τα στάδια λειτουργίας της ανθρώπινης φύσης (3.45.5-7): από τη στιγμή που ο ἔρωσ θα οδηγήσει στη σύλληψη και τον σχεδιασμό μιας πράξης, ακολουθεί η ελπίδα (ἐλπίς), η οποία υποβάλλει στο άτομο τη σκέψη ότι η τύχη είναι συμπαραστάτης, ενισχύοντας έτσι περαιτέρω την πράξη του, με αποτέλεσμα η ανθρώπινη φύση να μετατρέπεται σε μια ασταμάτητη μηχανή δράσης για την επίτευξη του στόχου.

Ἐρωσ, ελπίδα, τύχη, ασφάλεια, φόβος, συμφέρον, φιλοδοξία. Λέξεις σημασιολογικά ουδέτερες, αφού χρωματίζονται άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά στα εκάστοτε συμφραζόμενά τους είτε αφορούν πρόσωπα είτε πόλεις. Λέξεις οι οποίες τις περισσότερες φορές όχι μόνο δεν ταυτίζονται και δεν συνάδουν με έλλογες και (ορθο)λογικές νοητικές διεργασίες αλλά κάποτε τις υπονομεύουν κιόλας. Λέξεις οι οποίες κατά το μάλλον ή ήττον απασχολούν ολόκληρη τη λογοτεχνική παραγωγή του 5ου αιώνα π.Χ., η οποία προκαλεί μια διανοητική επανάσταση στις αντιλήψεις για τη φύση του ανθρώπου και τη σχέση του με τη φύση, με το θείον, με τη ζωή και τον θάνατο. Επική και λυρική ποίηση, τρα-

γωδία και κωμωδία, φιλοσοφία και θεολογία, ιατρική και επιστήμη συμπορεύονται και συνομιλούν με την ιστοριογραφία του Πελοποννησιακού Πολέμου, πάντοτε με κοινό παρονομαστή τον άνθρωπο ως άτομο (ἴδιον) και ως μέλος της πόλης (κοινόν).

Για την ανθρώπινη φύση και τη λειτουργία της ξεχωρίζει η τραγωδία *Ἀντιγόνη* του Σοφοκλή η οποία παραστάθηκε στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.⁸ Ιδιαίτερα στο πρώτο τραγούδι του Χορού υμνείται η θέση του ανθρώπου στον κόσμο και η ανεπανάληπτη και μοναδική δράση της ανθρώπινης φύσης, ενώ απουσιάζει, έστω ως υπόνοια, το θεϊόν, η ανακάλυψη της φωτιάς ή κάποια άλλη αιτία ως γενεσιουργός της δράσης αυτής.⁹ Αυτός ο «ύμνος στον άνθρωπο» μπορεί να χαρακτηριστεί «θουκυδίδειος» ως προς την (ορθο)λογική και ρεαλιστική σύνθεσή του. Σταδιακά ωστόσο, καθώς εξελίσσεται το δράμα, αναγνωρίζονται από τον Χορό στα τραγούδια του και άλλοι παράγοντες, μη (ορθο)λογικοί ή και πέραν του λόγου, με αποκορύφωμα το τραγούδι-«ύμνο στον έρωτα» ως τον κινητήριο μοχλό κάθε δράσης των ανθρώπων, των θεών, των ζώων, της φύσης, με συνέπειες μεγαλειώδεις και γι' αυτό τραγικές.¹⁰

Αυτή τη συνοπτική καταγραφή του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η ανθρώπινη φύση, ως ένα εκκρεμές μεταξύ (ορθο)λογισμού και έρωτα και μεταξύ ιδίου και κοινού, αναδεικνύουν και εξειδικεύουν, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, με το δικό τους ύφος πρώτα ο Ηρόδοτος και πολύ πιο συστηματικά και αναλυτικά, με σχεδόν μαθηματική ακρίβεια και

8. Συμεών Γρ. Σταμπούλου, *Σοφοκλέους «Ἀντιγόνη» και σελίδες για την «Ἀντιγόνη» των Friedrich Hölderlin, Søren Kierkegaard, Martin Heidegger*, μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια, Αθήνα 2017.

9. Σοφοκλής, *Ἀντιγόνη*, στίχοι 332-375: πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει.

10. Σοφοκλής, *Ἀντιγόνη*, στίχοι 781-800: ἔρως ἀνίκατε μάχαν. Η λέξη έρωσ δεν σημαίνει μόνο την ερωτική επιθυμία αλλά και κάθε επιθυμία και πόθο, ένα είδος μανίας και «τρέλας» για κάτι, μια κατάσταση που δεν επιδέχεται (ορθο)λογική επεξεργασία και ανάλυση. Η *Ἀντιγόνη*, «ερωτευμένη» με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της απέναντι στα μέλη του οίκου της, αδυνατεί να συμβιβαστεί με την πόλη, και η πόλη, «ερωτευμένη» με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της απέναντι στα μέλη της, αδυνατεί να συμβιβαστεί με τον οίκο της *Ἀντιγόνης*: το θέμα της ταφής, όπως και της γέννησης και της ανατροφής, ήταν αποκλειστικό προνόμιο των γυναικών του οίκου, αλλά και ο νεκρός Πολυνείκης θα μπορούσε να είχε ταφεί εκτός των ορίων της πόλης του ως εχθρός της Θήβας, σύμφωνα με τους άγραφους νόμους του οίκου. Η πολιτικοποίηση της ταφής του νεκρού και από τον οίκο και από την πόλη αποβαίνει μοιραία και για τους δύο.

σαφήνεια, ο Θουκυδίδης. Ακριβώς αυτή την εύθραυστη και δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στο *ἴδιον* και το *κοινόν*, ανάμεσα στον λόγο και τον *ἔρωτα* αναδεικνύει ο Περικλής για τη νεαρή δημοκρατία της Αθήνας, όταν στον Επιτάφιο Λόγο του Θουκυδίδη παρακινεί τους συμπολίτες του, κάθε μέρα που βλέπουν τα επιτεύγματα της δύναμης και της ισχύος της Αθήνας, να ερωτεύονται την πόλη τους και να γίνονται εραστές της.¹¹ Μόνο έτσι επιτυγχάνεται η πολυπόθητη ισορροπία στη νεαρή δημοκρατία ανάμεσα στο *ἴδιον* και το *κοινόν*, ανάμεσα στον (ορθο)λογισμό και τον *ἔρωτα*, και υπό προϋποθέσεις, ἔστω και προσωρινά, μεγαλουργεί η πόλη.

Πιστός στη μεθοδολογία που ο ίδιος εφάρμοσε για πρώτη φορά, θεμελιώνοντας έτσι ταυτόχρονα και την επιστημονική αλλά και τη λογοτεχνική διάσταση της ιστορίας, ο Θουκυδίδης ενδιαφέρεται πρωτίστως να «εκπαιδεύσει» στην ερμηνεία του ιστορικού γίγνεσθαι τον αναγνώστη όχι μόνο της εποχής του αλλά και τον εκάστοτε μελλοντικό αναγνώστη ἐς αἰεί, όπως δηλώνει χωρίς περιστροφές ή μετριοφροσύνη. Είχε πλήρη επίγνωση για το εύρος και το βάθος της ανάλυσής του και συνεπώς και για τη χρησιμότητα που προσφέρει το έργο του σε όποιον ανατρέξει σ' αυτό και μοχθήσει να το κατανοήσει, υπό τον όρο βέβαια ότι η ανθρωπινή φύση παραμένει αυτή που είναι ή παραπλήσια. Πίσω από τη φράση ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ (3.82.2) υποφώσκει η ἐλπίς του ανθρώπου Θουκυδίδη, ἔστω και αμυδρή, μολονότι στην αφήγησή του η ἐλπίς έχει πάντοτε ολέθρια αποτελέσματα: ἐλπίζει δηλαδή ο ιστορικός ότι ενδεχομένως η ανθρωπινή φύση έχει περιθώρια εξέλιξης ή και αλλαγής, μαθαίνοντας από τα παθήματά της κάποια από τα οποία αφηγείται ο ίδιος. Πρόκειται για την ίδια λέξη η οποία προσωποποιημένη παρέμεινε μόνη στο πιθάρι της Πανδώρας, της γυναίκας του Επιμηθέα, ως ένα από τα δώρα του Δία στον άνθρωπο.¹² Μια λέξη σχεδόν μαγική,

11. Θουκυδίδης 2.43.1: τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργω θεωμένους καὶ ἔραστὰς γιγνομένους αὐτῆς. Ἡ λέξη ἔραστής εμφανίζεται ἄλλη μία φορά στην αφήγησή του Θουκυδίδη για την κατάλυση της τυραννίας στην Αθήνα, η οποία ἔλαβε χώρα δι' ἔρωτικὴν ξυντυχίαν (6.54.1) και δι' ἔρωτικὴν λύπην (6.59.1). Για τα «ιδιωτικά και δημόσια ερωτικά» στον Θουκυδίδη βλ. το Έκτο Κεφάλαιο του Connor και τη συζήτηση της Allison, *ό.π.*, σσμ. 5, 82 και 182-185. Ο Πλάτων τον 4ο αιώνα π.Χ. θα αφιερώσει ολόκληρο διάλογο, το *Συμπόσιον*, στο θέμα ἔρωτος ως την κινητήρια δύναμη για το κάθε είδους καλόν.

12. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 96-99. Ἡ λέξη ἐλπίς παραμένει ἀμφίσημη μέχρι τα κείμενα της *Καινῆς Διαθήκης*, κυρίως τις *Επιστολές* του Αποστόλου

γιατί επιτρέπει στον κάθε άνθρωπο να λησμονεί πολύ γρήγορα τα πάντα, κυρίως όμως το γεγονός ότι, είτε από έρωτα είτε από φιλοδοξία είτε από πλεονεξία είτε από δέος είτε από φθόνον, δεν θα καταφέρει ποτέ να υπερβεί την προδιαγεγραμμένη θνητή του φύση, όσο και να ελπίζει για την αθανασία. Και ευτυχώς, γιατί διαφορετικά, έχοντας διαρκώς στον νου του την επίγνωση της θνητότητας, δεν θα μπορούσε να είναι άνθρωπος.

* * *

Απορίες, ερωτήσεις, ερμηνείες, τέτοιες και άλλες παρόμοιες που έχει κάθε αναγνώστης και εραστής του λόγου, κατέγραψε και ανέλυσε φιλότιμα ο W. Robert Connor, ομότιμος καθηγητής των Πανεπιστημίων Princeton και Duke και —μεταξύ πολλών άλλων σημαντικότητας διακρίσεων του— πρόεδρος της Αμερικανικής Εταιρείας Φιλολόγων το 1987-88 (<https://www.wrobertconnor.com/>). Η γνωστή στη φιλολογία προσέγγιση του «προσεκτικού αναγνώστη» με την εκ του σύνεγγυς ανάγνωση οδήγησε τον Connor στη συγγραφή του βιβλίου *Θουκυδίδης*, το οποίο ακολουθεί τα χνάρια κυρίως της Jacqueline de Romilly αλλά και του John H. Finley.

Πρόκειται για ουσιαστική συμβολή στις θουκυδίδειες σπουδές, η οποία από το 1984 και εξής παραμένει βιβλίο αναφοράς για το έργο του Αθηναίου ιστορικού, καθώς προσφέρει μια πολύ προσεκτική και κατατοπιστική ανάγνωση ενός ιδιαίτερα απαιτητικού κειμένου. Βαθύς γνώστης της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας και με ιδιαίτερη ευαισθησία στο μοναδικό και γι' αυτό δύσκολο ύφος του Θουκυδίδη, ο Connor αναλύει όλες τις μικρές και μεγάλες ενότητες του κάθε βιβλίου διαδοχικά, τη μία μετά την άλλη. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύει κάθε φορά την εξέλιξη της αφήγησης, καθώς αυτή παρακολουθεί την εξέλιξη του πολέμου, την εστίαση και τη σημασία που προσδίδει ο ιστορικός στην κάθε ενότητα, τον τρόπο με τον οποίο το κάθε βιβλίο συμπληρώνει το προηγούμενο και ανοίγει νέους δρόμους για την κατανόηση όχι μόνο των προηγούμενων αλλά και των επόμενων βιβλίων. Παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις ή διαφωνίες, η πρόταση του Connor για την ανάγνωση

Παύλου, όπου ως έλπις για τη μέλλουσα αθανασία αποκτά τη θετική της σημασία, η οποία και επικράτησε τελικά στη νεοελληνική. Ωστόσο στο *Σύμβολο της Πίστεως* οι Πατέρες της Εκκλησίας επέλεξαν το ρήμα προσδοκῶ και όχι το ἐλπίζω.

ση του Θουκυδίδη είναι διαφωτιστική και δελεαστική, χωρίς ωστόσο να είναι και οριστική. Άλλωστε και η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη δεν είναι οριστική, αφού δεν προσφέρει εύκολες συνταγές και απαντήσεις αλλά δεδομένα που πιστοποιούν τη διαρκή κίνησιν και την αλλαγή και προκαλούν την περαιτέρω έρευνα και τη διαρκή επαγρύπνηση του αναγνώστη. Ενώ ελάχιστες πληροφορίες είναι γνωστές για τον Αθηναίο ιστορικό Θουκυδίδη, μέσω της επίπονης μελέτης του κειμένου αποκαλύπτεται κατά τον Connor ο τρόπος με τον οποίο λειτούργησε η σκέψη του ιστορικού για να συνθέσει την ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου. Μέσω της διεισδυτικής ματιάς του Connor ως προσεκτικού αναγνώστη προβάλλει ο κόσμος της αφήγησης του Θουκυδίδη ως ιστορικού —έστω κι αν ο ίδιος επέλεξε τη λέξη συγγραφή για το έργο του— με την αρχαία σημασία της λέξης *ἴστωρ* (> *ἰστορεῖν*): του διεισδυτικού ερευνητή και μελετητή, ο οποίος, παρατηρώντας, εξετάζοντας και γνωρίζοντας πολύ καλά το παρελθόν και το παρόν, καταγράφει με ευθυκρισία και ειλικρίνεια τη γνώμη του δημόσια, θεμελιώνοντας με σαφείς κανόνες το νέο, ταυτόχρονα επιστημονικό και λογοτεχνικό, είδος της ιστοριογραφίας.

* * *

Χωρίς τη σταθερή, επίμονη και διαρκή υπόμνηση του Κώστα Δαρδανού και χωρίς την επιδέξια και υποδειγματική μεταφορά στα νεοελληνικά από την Παναγιώτα Δαούτη ενός δύσκολου αγγλικού κειμένου και την επιμέλεια της Αρετής Μπουκάλια, το παρόν βιβλίο θα παρέμενε ευσεβής πόθος. Έχει παρατηρηθεί ότι όσοι εντρυφούν στο κείμενο του Θουκυδίδη αργά ή γρήγορα παρασύρονται από το ιδιαίτερα πυκνό και γι' αυτό πολλές φορές δυσνόητο ύφος του και ανεπαίσθητα ή συνειδητά το μιμούνται όταν το αποδίδουν στη μητρική τους γλώσσα. Στην προσεκτική δουλειά της Παναγιώτας Δαούτη και της Αρετής Μπουκάλια και στην καθοριστική συμβολή του Κώστα Δαρδανού και του Γιάννη Μαμάη οφείλονται ευχαριστίες για το παρόν βιβλίο το οποίο καλύπτει ένα ουσιαστικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία.

Σέρβια, Δεκέμβριος 2021

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ο W. Robert Connor μεταφράζει αρκετά σε αριθμό και συχνά εκτενή χωρία των *Ίστοριών* του Θουκυδίδη. Στην ελληνική έκδοση η μετάφραση που χρησιμοποιείται σε όλα τα αποσπάσματα που παρατίθενται από το έργο του Θουκυδίδη είναι αυτή του Άγγελου Βλάχου. Εντούτοις σε ορισμένα σημεία κρίθηκε απαραίτητο να τροποποιηθεί η εν λόγω μετάφραση, ώστε να προσαρμοστεί στη μετάφραση του κειμένου από τον W. Robert Connor. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η αλλαγή δηλώνεται με τον εξής τρόπο: [μτφρ. τροποποιημένη], ενώ στις ελάχιστες περιπτώσεις που χρειάστηκε να παρατεθεί μια εντελώς διαφορετική μετάφραση από αυτήν του Α. Βλάχου, υπάρχει η σημείωση: [μτφρ. εντελώς τροποποιημένη]. Επίσης, έγινε έλεγχος όλων των χωρίων των *Ίστοριών* του Θουκυδίδη που παραθέτει ο W. Robert Connor στο βιβλίο του, καθώς αυτός ήταν αναγκαίος κατά τη διαδικασία της μετάφρασης του αγγλικού κειμένου. Τέλος, διατηρήθηκε ο τρόπος παράθεσης των σημειώσεων που ακολούθησε ο συγγραφέας στο αγγλικό βιβλίο. Παρακάτω παρατίθενται τα βιβλία στα οποία παραπέμπει ο W. Robert Connor και έχουν μεταφραστεί στη νεοελληνική γλώσσα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πραγματοποιήθηκε η μετάφραση ενός πυκνού σε νοήματα αγγλικού κειμένου, η οποία υπήρξε εφικτή ύστερα από μια επίπονη διαδικασία. Η πολύτιμη καθοδήγηση του καθηγητή Ι.Ζ. Τζιφόπουλου με τις καιρίες επισημάνσεις του συνέδραμαν αποφασιστικά στην ολοκλήρωση του ανά χείρας βιβλίου.

Βιβλία μεταφρασμένα στη νεοελληνική γλώσσα:

VS H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, 9th ed., edited by W. Kranz, Βερολίνο 1959-1960 [ελλ. έκδ.: *Οι προσοκρατικοί. Οι μαρτυ-*

ρίες και τα αποσπάσματα, απόδοση Β.Α. Κύρκος, τόμοι Α' και Β', Παπαδήμας, Αθήνα 2005 και 2007].

- Bury, B.B., *A History of Greece to the Death of Alexander the Great*, επιμ. R. Meiggs [ελλ. έκδ.: *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, μέχρι τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφρ. Ρ. Τατάκη, Ν.Κ. Πετρόπουλος και Α. Παπαδημητρίου-Γραμμένου, επιμ. Μ. Φιλιππίδου, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011].
- de Romilly, J., *Histoire et raison chez Thucydide*, Παρίσι 1956 [ελλ. έκδ.: *Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, μτφρ. Ε. Κακρυδής, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988].
- *Thucydide et l'impérialisme athénien*, Παρίσι 1947· 21951, αγγλ. έκδ.: *Thucydides and Athenian Imperialism*, μτφρ. Ρ. Thody, Οξφόρδη 1963 [ελλ. έκδ.: *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Α. Στεφάνου, επιμ. Κ. Τσιταράκης, Παπαδήμας, Αθήνα 2000].
- de Ste. Croix, G.E.M., *Origins of the Peloponnesian War*, Λονδίνο 1972 [ελλ. έκδ.: *Τα αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Οδυσσεάς, Αθήνα 2005].
- Finley, J., *Thucydides*, Κέμπριτζ, Μασ., 1942 [ελλ. έκδ.: *Θουκυδίδης*, μτφρ. Τ. Κουκουλιός, Παπαδήμας, Αθήνα 2013].
- Guthrie, W.K.C., *The Sophists*, Κέμπριτζ 1971 [ελλ. έκδ.: *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δ. Τσεκουράκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989].
- Hume, D., *Essays: Moral, Politics and Literary*, Λονδίνο 1963 [ελλ. έκδ.: *Δοκίμια: Φιλολογικά, ηθικά, πολιτικά*, μτφρ.-επιμ.-πρόλ. Ε. Παπανούτσος, Εστία, Αθήνα 1990 (επανέκδοση)].
- Kakridis, J.T., *Der thukydeische Epithaphios*, Μόναχο 1961 [ελλ. έκδ.: *Ερμηνευτικά σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη*, Εστία, Αθήνα 1985].
- The Cambridge History of Greek Literature*, Ρ. Easterling και Β. Knox (επιμ.), τόμ. 1, Κέμπριτζ 1985 [ελλ. έκδ.: *Ιστορία αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, μτφρ. Μ. Κονομή, επιμ. Ν.Χ. Κονομής, Παπαδήμας, Αθήνα 1990].
- Todorov, T., *The Poetics of Prose*, μτφρ. R. Howard, Ίθακα 1972 [ελλ. έκδ.: *Ποιητική*, μτφρ. Α. Καστρινάκη, Γνώση, Αθήνα 1989].

Παναγιώτα Δαούτη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ διάβασα το έργο του Θουκυδίδη τη δεκαετία του 1950 – αυτή την περίεργη δεκαετία κατά την οποία οι Αμερικανοί απολαμβάνουμε τη μεγάλη εθνική μας ισχύ και σταθερότητα, αλλά εικάζαμε ωστόσο ότι πλησίαζε και μια επερχόμενη καταστροφή. Κατά τη διάρκεια του πρώτου Ψυχρού Πολέμου φαινόταν αυταπόδεικτο ότι ο κόσμος χωριζόταν σε δύο στρατόπεδα. Οι μεγάλες αντιδημοκρατικές ηπειρωτικές δυνάμεις, η Σοβιετική Ένωση και αυτό που αποκαλούσαν Ηπειρωτική Κίνα, καθεμιά με τους «δορυφόρους» της και τα συντονισμένα τους σχέδια για παγκόσμια κυριαρχία, έδιναν την εντύπωση ότι οδηγούνταν όλο και περισσότερο σε μια σύγκρουση με τον «ελεύθερο κόσμο», η δύναμη του οποίου προερχόταν από τον έλεγχο των θαλασσών και του αέρα. Εκείνος ο παλαιότερος αγώνας, ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, κατά τον οποίο η δημοκρατική, ναυτική Αθήνα πολέμησε εναντίον της απολυταρχικής Σπάρτης που βάσιζε την ισχύ της στη χερσαία της δύναμη, παρείχε μια απλή αλλά φοβερά επιβλητική αλληγορία για τη δική μας εποχή. Το έργο του Θουκυδίδη αποκάλυψε μια ανάλογη κατάσταση που προηγήθηκε του δικού μας πολυμένου κόσμου και θα μπορούσε, ελπίζαμε, να παρέχει έναν οδηγό για τους κινδύνους των σύγχρονων διεθνών σχέσεων. Το 1947 ο υπουργός Εξωτερικών των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής Τζορτζ Μάρσαλ έστρεψε την προσοχή στη σπουδαιότητα του Πελοποννησιακού Πολέμου για την κατανόηση του σύγχρονου κόσμου: «Αμφιβάλλω σοβαρά αν ένας άνθρωπος, ο οποίος δεν έχει ανασκοπήσει τουλάχιστον στο μυαλό του την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου και την πτώση της Αθήνας, μπορεί σήμερα να σκεφτεί με πλήρη σύνεση και με βαθιά πεποίθηση σχετικά με

κάποια από τα βασικά διεθνή θέματα». Και οι απόψεις του είχαν ευρεία απήχηση.¹

Για μένα, και πιστεύω για πολλούς ακόμη της γενιάς μου που μελετούν τον αρχαίο κόσμο, ο Θουκυδίδης μπορούσε να βρει άμεση εφαρμογή. Παρά την αμφισημία του ύφους του και την αδιαμφισβήτητη πολυπλοκότητα της σκέψης του, ήταν ο πιο σαφής από τους αρχαίους συγγραφείς. Η δική μας ιστορική συγκυρία επιβεβαίωσε τον ισχυρισμό του ότι έγραψε ένα έργο που είναι κτήμά τε ές αιεί. Αυτή η κατάσταση επισκίασε επίσης πολλά από τα αναπάντητα ερωτήματα και τα ερμηνευτικά προβλήματα στις μελέτες που αφορούσαν το έργο του Θουκυδίδη. Ήταν εύκολο να καταλάβουμε αυτό που έλεγε ο Θουκυδίδης, ακόμα κι αν ο τρόπος της έκφρασής του, η προέλευση και η ανάπτυξη της σκέψης του, όπως και πολλά άλλα θέματα παρέμεναν άλυτα. Κατά παράδοξο τρόπο, η μεγάλη σημασία του Θουκυδίδη έστρεψε την προσοχή προς μια διαφορετική κατεύθυνση. Ήταν ο συγγραφέας που μιλούσε με άμεσο τρόπο στη δική μας κατάσταση. Ο εμπλουτισμός της αφήγησής του με προσεκτική μελέτη των επιγραφών και άλλων αποδείξεων για την Αθήνα και την ηγεμονία της παρουσιαζόταν ως ένα πιο επείγον καθήκον για τους μελετητές των κλασικών σπουδών παρά ο οποιοσδήποτε περαιτέρω ερμηνευτικός σχολιασμός των *Ιστοριών* του.

Αυτή η εκτίμηση, η οποία εκ των υστέρων εμφανίζεται ότι βασίστηκε κυρίως σε αντιδράσεις προς τα σύγχρονα γεγονότα, ενδυναμώθηκε από δύο προσεγγίσεις για μελέτη που ήταν περισσότερο ακαδημαϊκής φύσεως. Πρώτον, αυτό που από το παρελθόν η έρευνα είχε ορίσει ως «το θουκυδίδειο ζήτημα», φαινόταν, ένα τουλάχιστον θνησιγενές αν

1. Τα σχόλια του υπουργού Εξωτερικών Τζορτζ Μάρσαλ παρουσιάστηκαν σε έναν λόγο του στο Πανεπιστήμιο Princeton στις 22 Φεβρουαρίου 1947. Ευχαριστώ θερμά το George C. Marshall Research Foundation στο Λέξινγκτον της Βιρτζίνιας για τη βοήθεια να εντοπίσω το εν λόγω απόσπασμα. Τον Αύγουστο του 1952 το *Foreign Service Journal* δημοσίευσε ένα άρθρο με τίτλο «A message from Thucydides» του Louis J. Halle για τον πολιτικό σχεδιασμό του επιτελείου του Υπουργείου Εξωτερικών. Το κείμενο περιείχε το ακόλουθο απόσπασμα: «Η παρούσα κατάσταση, στην οποία βρίσκεται η χώρα μας, όπως η Αθήνα μετά τους Περσικούς Πολέμους, έχοντας στραφεί προς εμάς, ώστε να αναλάβουμε την ηγεσία του ελεύθερου κόσμου, τον φέρνει (τον Θουκυδίδη) ουσιαστικά προς το μέρος μας [...]. Έχω την εντύπωση ότι από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο Θουκυδίδης έχει έρθει ακόμα πιο κοντά σ' εμάς, ώστε τώρα πλέον μας μιλά στο αυτί». Το άρθρο ανατυπώθηκε στο L.J. Halle, *Civilization and Foreign Policy* (Νέα Υόρκη 1952) 261-277 και το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από τις σελίδες 262-265.

όχι νεκρό ζήτημα, ως ερευνητική κατεύθυνση. Η κυρίαρχη πνευματική αιτιολόγηση των προσπαθειών αυτών να καθοριστούν τα στάδια μέσω των οποίων συνετέθη το έργο, πάντα έτρεφαν την ελπίδα για τη δημιουργία της βιογραφίας ενός διανοούμενου και της καταγραφής των απαντήσεων ενός έξυπνου και καλά πληροφορημένου Αθηναίου απέναντι στις τεράστιες αλλαγές που συνέβαιναν κατά τη διάρκεια της ζωής του. Παρά τις περιστασιακές μελέτες από τους χωρίζοντες κριτικούς, ήταν σαφές από τη δεκαετία του 1950 ότι αυτή η προσπάθεια είχε πλέον βαλτώσει και ήταν απίθανο πια να εκπληρώσει τον στόχο που υποσχόταν. Οι πιο διαφωτιστικές μελέτες για τον Θουκυδίδη ήταν αυτές όπως του John Finley που έδινε έμφαση στη θεμελιώδη ενότητα και συνοχή του έργου. Θεωρώ όμως πιο αποκαλυπτική τη νέα προσέγγιση της Jacqueline de Romilly στο βιβλίο της *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός*² για τη συνοχή του έργου, εξετάζοντας την ανάλυση του Θουκυδίδα σχετικά με τον ιμπεριαλισμό, παρά για τα στάδια κατά τα οποία συνετέθη το έργο. Οι κριτικές μελέτες των *ενωτικών* φαίνεται ότι υπερίσχυαν αυτών των *χωριζόντων*.

Μια δεύτερη επιβεβαίωση προήλθε από τη Νέα Κριτική (*New Criticism*) που κατέχει δεσπόζουσα θέση στις σπουδές της λογοτεχνίας στην Αμερική. Αυτοί οι κριτικοί μάς δίδαξαν να κοιτάμε το «έργο ως έργο παρά σαν μια σειρά διεργασιών μέσω των οποίων δημιουργήθηκε ένα έργο – τα στοιχεία που διέπλασαν το κείμενο, τη δημιουργική διαδικασία αφενός, ή, αφετέρου, τον σωστό ή λάθος τρόπο με τον οποίο ο αναγνώστης διαβάζει ορθά ή λανθασμένα το κείμενο».³ Πιστεύαμε σε μια ενδοκειμενική ανάγνωση των κειμένων, μια ανάγνωση απαλλαγμένη από όλες τις εξωτερικές πληροφορίες, όπως η βιογραφία του συγγραφέα και η ιστορία της εποχής του.⁴ Η Νέα Κριτική μας έδειξε ότι μια ανάγνωση αυτού του είδους είναι εφικτή και το *ενωτικό* μοντέλο ανάλυσης του

2. J. de Romilly, *Thucydide et l'Impérialisme Athénien* (Παρίσι 1947· 21951, στην αγγλική έκδοση, *Thucydides and Athenian Imperialism*, μτφρ. P. Thody, Οξφόρδη 1963).

3. Απόσπασμα του C. Brooks από το *The National Humanities Center Newsletter* 2 (Φθινόπωρο 1980) 21.

4. Πρβλ. T. Todorov, «On literary genesis», *Yale French Studies* 58 (1979) 221: «Μια καθαρά ενδοκειμενική ανάγνωση είναι απαιτητή. Όσο ισχυρή κι αν είναι η καλή μας θέληση, όταν διαβάζουμε ένα κείμενο, έχουμε πάντα στη διάθεσή μας έξωθεν του κειμένου πληροφορίες [...]. Αυτές οι πληροφορίες είναι απολύτως απαραίτητες για την κατανόηση της διάνοιας ενός έργου».

έργου μας ελευθέρωσε από την απόσπαση προσοχής και τους περιορισμούς, που δημιουργούσαν οι προσπάθειες να δομήσουμε εκ νέου τις αλλαγές στη στάση του συγγραφέα και τα στάδια εξέλιξης του έργου του.

Οι μελετητές προκαλούν περίεργους συνδυασμούς μεταξύ τους. Η αντιιστορική τάση στους κόλπους της Νέας Κριτικής δεν ήταν εντελώς ασύμβατη σε μερικούς από μας που είχαμε έντονα ιστορικά ενδιαφέροντα. Μας απελευθέρωσε από την προσπάθεια να δημιουργήσουμε μια βιογραφία του τρόπου σκέψης και της διάνοιας του Θουκυδίδη, ενίσχυσε εκείνες τις ερμηνείες του κειμένου που έδιναν έμφαση στην ενότητά του και κατέστησε εφικτή τη συνέχιση του πιεστικού έργου του συνδυασμού ανάμεσα στο κείμενο του Θουκυδίδη και τα άλλα ιστορικά δεδομένα για τη συγκεκριμένη περίοδο. Υπήρχε η ελπίδα να εξαγάγουμε πληροφορίες από τον Θουκυδίδη και να τις συγκρίνουμε, αλλά και να τις ελέγξουμε με τις μαρτυρίες που προέρχονται από τις επιγραφές και από άλλες πηγές. Θα μπορούσαμε επομένως να καθορίσουμε τελικά πόσο «αντικειμενικός» ήταν και να τον χρησιμοποιήσουμε για μια νέα αναδόμηση του παρελθόντος.

Με τον ίδιο τρόπο οι κρατούσες αξιώσεις σχετικά με το κείμενο κατέστησαν εύκολο για τους πολιτικούς φιλοσόφους και τους πολιτικούς επιστήμονες να εξαγάγουν από το κείμενο μια σειρά προτάσεων σχετικά με τις πολιτικές απόψεις του συγγραφέα για την ηγεμονία, τη δημοκρατία, και εν γένει την «εφαρμοσμένη» πολιτική (Realpolitik). Αν αυτό φαινόταν ύποπτο για δημιουργία παραφράσεων σε πεζό λόγο που η Νέα Κριτική αποδοκίμαζε έντονα, ήταν τουλάχιστον μια πολύ βολική προσέγγιση που καθιστούσε εφικτή τόσο την αντιμετώπιση του Θουκυδίδη ως ενός στοχαστή όσο και την εξαγωγή ορισμένων χρήσιμων μηνυμάτων από το έργο του: ότι η ειρήνη και η ελευθερία προϋπέθεταν την ισχύ και την ετοιμότητα, ότι οι μεγάλες δυνάμεις έπρεπε να ήταν σκληραγωγημένες και διαρκώς σε εγρήγορση, ότι οι ναυτικές δυνάμεις έπρεπε με τη σωστή καθοδήγηση να έχουν ένα μεγάλο στρατηγικό πλεονέκτημα επί των χερσαίων δυνάμεων. Αυτά και άλλα έμμεσα συμπεράσματα θα μπορούσαν βέβαια να τεθούν υπό συζήτηση, μολονότι κανένα από αυτά δεν ήταν ξεκάθαρα διατυπωμένο από τον Θουκυδίδη. Μολαταύτα υπήρχε η εντύπωση πως ήταν εντελώς κατάλληλο να θεωρήσουμε ότι το κείμενο του Θουκυδίδη περιείχε προτάσεις που θα μπορούσαν να εξηγηθούν, να εισαχθούν σ' ένα λογικά συνεκτικό σύστημα και να αναγνωριστούν ως η «Πολιτική Φιλοσοφία του Θουκυδίδη» ή ακόμη ως μια σειρά από κανόνες για την πολιτική επιστήμη.